ئەوەى ئێستا لە دەڤەرى ئێمەدا ڕوودەدات سەپاندنى كولتووريە..
مەحمود چاوەش

ئەگەر لە دەروازەى ڕۆشنگەراييەوە بڕوانينە ئـــــــــاڵوگۆڕە كولتوورييەكان، بەئاشكرا ڕووندەبێتەوە، كە لەو دەڤەرەى ئێمە تاكو ئێستاش تاك خۆى لە قفڵدانى بازنە دەستەجەمعى و مێگەلييەكە ڕزگار نەكردووە، يان باشتر بڵێين ڕزگار ناكرێت. تاك وابەستە و موفتەلا كراوە بە زنجيرەيەك پەيوەندى لێكنەپچڕاوى كۆمەڵايەتييەوە، كە هۆش و بيركردنەوە كەسييەكانى لەدەستدەدات و خۆ لە خەڕەكەيەكى دووبارە بووەدا دەبينێتەوە و دواتر لە تواناى ئەوەدا نييە، بڕيار بۆ خاڵە گرنگەكانى ژيانى خۆى بدات. ئيمانوێل كانت1 سەدەكانى پێشتر دركى بەم مەترسييە كۆمەڵايەتييە كردبوو و لە وەڵام□دانەوەى ئەو پرسيارەى ڕۆشنگەرايى ماناى چييە، دەبێژێت، " بوێرە لە پێناوى هۆش و تێگەيشتنى خۆتدا كاربكەيت"2 كانت بێگومان لێرەدا مەبەستى لە تاكى ئەو كۆمەڵگانەيە، كە خورافيات و وەهمى عەقيدە و ديانەتەكان هزرى تاكيان سستكردووە.

لە هيچ ساتەوەختێكى مێژوويىدا ئەم تێڕوانينەى كانت لە كۆمەڵگەى ئێمەدا بە شێوەيەكى پڕاكتيكى بەهەند وەرنەگيراوە، ئەو كەسەش جورئەتى ئەمەى كردبێت، يان دەڤەرەكەى بەجێهێشتووە، يان بەرەنگارى ترسى كوشتن بۆتەوە.

لێرەدا دەبێت پرسيارى ئەوە لە خۆمان بكەين بۆچى تاكگەرايەتى لە كۆمەڵگەكاندا زۆر گ□رنگە و ئايا مەسارى ئەم چەمكە (تێگەيە) سيستەمى بەڕێوەبردنى كۆمەڵگەكان بەرەو چ ئەستێك دەبات. با لە سەرەتادا باسى پێچەوانەكەى تاكگەرايەتى بكەين، كە دەستەجەمعى يان كۆلێكتيڤە. لەم سيستەمى تێگەيشتنەدا كە دەستەجمعييە، تاك لەو توانايانە داد□ب□ر□ت، كە هزرى خۆى بەكاربهێنێت و دەوروبەرەكەى پێبپشكنێت، لەم سيستەمەدا كەسانى ديكە كار لە تاكدا دەكەن، كە جۆرێكە لە فريودان (مانيپولاتسيۆن Manipulation)، ئەمەش بە مانايەكى تر پاوانخوازى و وابەستەبوون بە عەقييەتى دەستەجەمعى بەرهەمدەهێنێتەوە. تاك كاتێك دەتوانێت بە ئازادى و ئارەزووكانى خۆى بڕيار بۆ پاشەڕۆژى خۆى بدات و لە كۆمەڵەگەيەكى تەندروستدا بژى و پاشەڕۆژێكى پرشنگدارى هەبێت، گەر بە بوێريى دێكارتيانە هزرى خۆى بەكاربهێنێت و كاريگەرى لەسەر تاكەكانى ترى كۆمەڵگە

هەبێت، کەواتە لەوە نەترسێت بیروڕاکانی دەربڕێت.
تاکگەرایەتی (Individualismus) لە دەقەری ئەمەدا لە هاوکێشەیەکی ناهاوسەنگ و پێچەوانەییدا دەبزوێت، تاکو دەستەجەمعییەت و مەگەلایەتی بەرقەرار بێت، تاکگەرایەتیش لاواز و تەنانەت بێدەنگیش دەبێت یان دەکرێت. کۆمەڵگەی ئێمە، بە ڕۆژهەڵاتی ناوینیشەوە، سەرتاپا نوقمی سیستەمی دەستەجەمعی کراوە. ئەمەش دەبێتە هۆکاری ئەوەی، کە تاك توانای بڕیاردان و ڕەخساندنی پلانە کەسییەکانی خۆی لەدەست خۆیدا نەمێنێت، ئازادی بەرامبەر سەربەخۆییە کەسییەکانی، بەرامبەر گەشەدانی هزری و توانا هونەرییەکانی، بەرامبەر بڕیاری بە ژیانی کەسی خۆی نامێنێت. دەستەجەمعی تاك بەرەو خەساندن دەبات، بڕیار بە ئاوات و حەزەکانیشی دەدات، کەواتە کار لە سنووردارکردنی ئازادییە کەسییەکاندا دەکات، سودبەخشی ئەو میکانیزمەش هەر ئەوە، تاکیش بەم شێوەیە دەبێتە داردەستێکی لاواز و لە بەرژەوەندی ئەو "کۆ"یەدا دەبزوێنرێت.
بەم جۆرە دەتوانین بڵێین تاکگەرایەتی (Individualismus) بیرۆکەیەکی ئەخلاقخوازی و بەهای سیستەمەکە، کە تاك لە چەقی ڕەچاوکردنەکاندایە، جۆرەکە لە دەربڕین و وەستانەوە بەرامبەر زۆرداری و زۆرایەتی دەستەجەمعی. بەرەنگاربوونەوەی تاکە بەرامبەر کۆمەڵگەیەك، کە تاك تیایدا بڕیاردان بە خۆی و ڕادەربڕین بە هزری خۆی دەکاتە فەلسەفەی ژیانی، کە ئەمەش لە کۆمەڵگەکانی ئێمەدا لەتەك کەنتێکستە (هەقەرایەتیی) کۆمەڵایەتییەکاندا ناگونجێت و بەردەوام لە کێشەدایە. بۆ نموونە هونەرمەندان (بەداخەوە لێرەدا دەبێت هەندێك لە هونەرمەندانی کورد لەم چوارچێوەیەدا بەدەربکرێت) و مێژووناسان و نوسەران و ڕۆشنبیران دەچنە کاتەگۆری تاکگەرییەوە و جۆرێك لەو بەربەستییەیان تێدایە، کە خۆکردەن لە کارەکانیاندا و دوای مەگەلەکە ناکەون. ئەو پرسیارەی لێرەدا زۆر گرنگە ئەوەیە، کە بۆچی تاکگەرایەتی و ئازادییە کەسییەکان لە کۆمەڵگەی ئێمەدا زۆر سەختە.

1. ئەمە تاکو ئێستاش لە کۆمەڵگەیەکی بە عەقڵییەت کشتوکاڵە و لە سیستەمی هەرەوەزیدا ژیان دەبەین بەهۆیەوە، کە ڕەنگە گیۆپۆلیتیکی ناوچەکە ئەم جۆرە سیستەمەی ژیانی بەسەردا سەپاندبێتین.
2. هەموو دیانەت و عەقیدە و داب و نەریتەکانیش لە سیستەمەکی دەستەجەمعیدا پراکتیزە کراون. بۆ نمونە پاش بە ئیسلامکردنی زۆرملێیی ئەو دەقەرە، بە کوردستانیشەوە، تاك خرایە

پەراوێزی ڕوداوەکان و نوێژی بە کۆمەڵ و مناسەبە ئاینییەکان، تەنانەت جەژنی نەورۆزیش لە بازنەیەکی کەلەکتیڤدا سواوەتەوە. (تەنها ناوازەیەک لەم بوارەدا خۆکەلاخستنی سۆفیەکان بووە، کە تاکگەرا و دوورەپەرێز لە کۆمەڵگە عیبادەتیان کردووە، کە جێگەی ئەم نووسینە نییە).

3. ڕۆژهەڵات نە چەرخی ڕێنیسانس (Renaissance) نە پرۆسەی ڕۆشنگەرایەتی (Aufklärung)، نە پرۆسەی مێژوویی ڕیفۆرمی ئاینی (Reformation) بەخۆوە نەبینیوە. بەهۆی ئەم پرۆسە مێژووییانەوە گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەر دیانەتی مەسیحیدا هات و بووە هۆی لاوازبوونی دەوری ئەم دیانەتە لە ئەورووپادا، لە دیانەتەکان هەموویان هەوڵی ئەوەیان داوە، بازنەی دەستەجەمعی لە کۆمەڵگەکاندا بەدەست بهێنن و دەوری تاک تەواو لاواز بکەن، چونکە لە بەرژەوەندی خۆیاندا بووە.
4. خۆ بینینەوەی کەسایەتی تاک لە چوارچێوەی دەستەجەمعیدا، بەو واتایەی تاک تەنها لەو چوارچێوەیەدا خۆ بە هێز دەزانێت
5. دەستەجەمعی پێویستی بە ملکەچکردنی تاک و فەرمان پێدانە، پێویستی بە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی ئەوانە، لە تاکگەرایەتی و ئازادییە کەسییەکان جێگای مەترسین بۆیان.

ئەمە لە کۆمەڵگەیەکدا دەژین، کە بەدرێژایی مێژوو پارچەپارچە کراوە، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە هەموو کاتێکی تر لاوازترە. لە هەمان کاتدا لە هەموو ساتەوەختێکی تر پێویستیمان بە هاوکاری و یەکگرتن و هەرەوەزی یەکتر هەیە. گەر ڕوونتر بڕوانینە ئەم ناهاوسەنگییە، زۆر ئاشکرایە، کە لە هەناویدا گەورەترین پارادۆکس (نەگونجاوی یان ناکۆکی و دژواری) دەبینین، لە سەرێکەوە باس لە نەبوون یان سنوردارکردنی ئازادی، پێشێلکردنی سەربەخۆیی و بڕیاردان و یەکسانییەکانە بە تاک دەدوێین، لە سەرێکی ترەوە لاوازبوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە هەموو بوارەکاندا بەرجەستەیە. ئەم هاوکێشەیە هەندە ئاڵۆز و دووفاقەیە، کە گرێیەکی مێژوویی بە نەوەکانی هەنوکە و داهاتوو پێکهێناوە، کە نە دەتوانن هەنگاوێکی تاکڕەوانە لە ژیانیاندا بنێن، نە دەشتوانن ئازادانە ئەندامێکی بەسوود بن لەنێو ئەو هەرا و خێڵەکی دەستەجەمعییەی بۆیانیان خەڵقاندراوە. هیچ ساتێک وەک ئێستا تاکی کورد توشی گرێکوێرە و کۆمپلێکسی دەروونی نەبووە و کەسایەتی و خۆدەربڕینی نەکەوتوونەتە ژێر گومانەوە. خۆبەکەمزانین و نەتوانینی بڕیاری خۆیی بەرامبەر ساکارترین هەنگاوەکانی ژیان ئەنجامی ئەم ناهاوسەنگییەن.

کاتێك لێرەدا باس لە تاکگەرایەتی دەکرێت، بەو مانایە نییە، کە ئازادی تاك ڕەها و بێسنوور بێت و هەرکەسە بۆ خۆی و جیا لە کەسەکانی تر کارەکانی بە کۆمەڵگە بەرهەمبهێنێت یان بەجێیان بگەیەنێت (هونەرمەندان و نووسەران و ئەو کەسانەی لەم بوارانەدا کار دەکەن، لەم چوارچێوەیە بەدەرن)، بەڵکو بەو مانایەی تاك جەخت لەسەر ئازادییە کەسییەکانی خۆی بکات و ڕێز لە ئازادییەکانی تاکەکانی تری کۆمەڵگە بگرێت. دیارە ئەم ئازادیە لە بازنەی گروپ و ڕێکخراوە مەدەنییەکانیشدا بەهەمان شێوە پڕاکتیزە دەکرێت.

جۆن ستوارت میل (John Stuart Mill)4 نمونەیەکی مێژوویی گرنگە لەم بوارەدا، کە بە گومانێکی زۆرەوە دەڕوانێتە سیستەمی فێرکردن و داڕشتنی سیستەمی خوێندن و فێربوون لە لایەن دەوڵەتەوە. ئەو زیاتر بڕوای بە کۆمەڵگەیەکی ئازاد و یەکسانە، بە بێ بونیادە (ستراکتەرە) ڕێنماییەکان (ڕێنما لێرەدا مەبەست لە دەوری شوانە بەرامبەر ڕانە مێگەلەکەی).

میل پێی وایە، کە ئازادی تاک تەنها لە بارێکدا دەبێت سنووردار بکرێت، کە دەوڵەت پارێزگاری لە خۆی و تاکەکانی تری کۆمەڵگە بکات (لێرەدا مەبەست لە پاراستنی مافی هاوڵاتیانە)، لە ئەو دەبێژێت، کە تەنها هاوڵاتیانی ڕۆشناییدراو دەتوانن، کۆمەڵگەیەک بەرەو پێش بەرن و ڕۆڵێکی گرنگیش بە پێشکەوتنی ئەو کۆمەڵگەیە بگێڕن. فێرکاری و ڕوناکبیری (تاکەکان) دەرفەتی زیاتر بە ئەوە دەڕەخسێنن، کە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەش بەرپرسیارێتی لە ئەستۆ بگرن.

گەر وردتر بڕوانینە ئەم دیاردەیە، ئاشکرایە، کە کولتوورەکان بە توانای هزری و داهێنان و دروستکردن و خەیاڵفراوانی تاکەکان بەرەوپێش چوون و بەرفراوانتر و خەڵقێنەرانەتر ڕێکخراون، نەك بە هەراوهوریای دەستەجەمعی.

تاکی ژیر نهێنییەکانی کۆمەڵگە و سروشتی بە پێوەرەکانی زانست و ڕۆشنگەرایی ئاشکرا کردووە، نەك ئەو دەستەجەمعییەی تاکەکان ڕووەو ئاگری جەنگەکان و کوشتارەکان ڕاپێچدەکات.

لەم ساتە مێژوویانەدا زیاتر پێداویستی بە تواناکانی تاك دەبێت جورئەتی ئەوە بکات، توانا هزرییەکانی خۆی بەکاربهێنێت، بەرامبەر بیروڕا زۆردارییەکانی دەسەجەمعی هەنوکە بوەستێتەوە.

سیستەمی ئەو دەڤەرەی ئێمە کۆمەڵگەیەکی خەڵقاندووە، تاك تێیدا لەبان خۆی قوڕمیش دەکرێت یان داشی ئەو یاریەن، کە دەستەکانی تر دەیانجوڵێنن. دواتر دەخرێنە نێو ئەو سیستەمە

مەگەلییەی کە تاك توانا و وزەی ئەوتەی تەدا نامێنێت، خۆ لەو بەندە ئاسنیانەی دەستەجەمعی ڕزگار بکات. پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە، چۆن تاك بتوانێت کۆمەڵگەیەك بەرەو پێشەوە بەرێت، کە خۆی تێیدا کەیلە کراوە و توانای هزری و داهێنان و بەرفراوانی خەیاڵەکانی دابڕاوە. بەرەوپێشچوون و ئازادکردنی کۆمەڵگەیەك بە دەستی کۆلێچێکراوی بە ئەنجام ناگەیەنرێت. دەتوانین لێرەدا بەم سیستەمە بڵێین "سیستەمی ستەمکاری زۆرینە"، کە تاك تیایدا لە پرۆسەی بڕیاردان و بەشداریکردنی سیاسیدا دادەبڕێت. ئەم پرۆسەیە نادیموکراتیکردنی کۆمەڵگە ئاشکرا دەکات، لە دیموکراتی بە مانای ئەوە نییە زۆرینە بڕیاربدات و کەمینە و تاکەکانی تری کۆمەڵگە ملکەچی بن بکەن، ڕەخنە و تێبینیان لەمەڕ سیستەمەکە نەبێت، بەڵکو بیروڕاکانی تاکیش بە هەند وەربگیرێن. پێچەوانەی ئەم سیستەمانەش تەنها سیستەمی زۆرینەی دیکتاتۆرییە، کە دەنگەکانی تاك لە سەرەتاوە دەخنکێنرێن.
دەوڵەتیش بەردەوام هەوڵی ئەوەی داوە، ئەو کەسایەتییە بەناوبانگانەی کە ڕەخنەگرانە بەرامبەر سیستەمەکەی وەستاونەتەوە، بخاتە ژێر پرستانەوە، وەك هونەرمەندان، زانایان، مێژووناسان، ڕووناکبیران، نووسەران و کەسانی ڕەخنەگر لە سیستەمەکەیان.
ئازادی تاك جەگەی گفتوگۆ نییە، لە ئەوە سەرەتاییترین و بەهێزترین خوازیاری مرۆڤ بووە لە سروشتدا.

1 ئیمانوێل کانت فەیلەسوفی ئەڵمانی لە 22.04.1724 دا لە کوێنیگسبێرگی سەر بە پرۆیسن لەدایك بووە و هەر لە هەمان شار لە 12.04.1804 دا کۆچی دوایی کردووە. ئەم زانیاریانە لە ڤیکیپیدیا وەرگیراوە.

2 Immanuel Kant, Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Kant 1784, S.481

3 ڕێنیسانس سەدەم یان چەرخەکی کولتووری و مێژوویی-هونەرییە لە ئەوروپا، کە تێیدا ئەوروپا لە بوارەکانی گەشەی کولتووری و هونەردا هەنگاوەکی زۆر گرنگی مێژوویی نا.

4 جۆن ستوارت میل لە 20.05.1806 دا لە لەندەن لەدایکبووە و لە 08.05.1873 دا لە فەڕەنسا کۆچی دوایی کردووە، فەیلەسوف و ئابووریناس و سیاستمەدارەکی ئینگلیزە، بە یەکێك لە هزرمەندە دیارەکانی سەدەی نۆزدەهەم دەژمێردرێت. کۆنسێپتی ئازادی لای ئەو لە سنووری پیاوان بەدەرە و زۆر جەختی لەسەر

ئازادی بۆ ژنانیش کردووە. (Frauenemanzipation)